

М ЛИТЕРАТУРНА МИСЪЛ

ИЗДАНИЕ НА ИНСТИТУТА ЗА ЛИТЕРАТУРА
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Тази книжка се издава с любезното съдействие на
Фонд „Научни изследвания“.

2 • 2019

ГОДИНА LXII

СЪДЪРЖАНИЕ

ГРАЖИНА ШВАТ-ГЪЛЪБОВА (Варшава)

Мигриращи идеи в капсулите на (без)паметта 3

ВИОЛЕТА РУСЕВА

*„Богомилски легенди“ на Николай Райнов –
неразчетената мистификация* 22

АНГЕЛ ИГОВ

*Царкиня в градината: кое е общото
между Димчо Дебелянов и Езра Паунд* 56

ДИЯНА НИКОЛОВА

Парадоксите на една несбъднала се рецепция 70

Преглед

МАЯ ГОРЧЕВА

*Днешните изследвателски подстъпи
към душата* 121

СНЕЖАНКА РАКОВА

*Литературни и исторически документи
в монографията на Елена Азманова-Рударска
„Иван Грозев в българската литература“* 125

Хроника

ЕМИЛИЯ АЛЕКСИЕВА

*Зависимият човек. Фактори на зависимостта
Национална научна конференция* 132

CONTENTS

GRAŻYNA SZWAT-GYŁYBOWA (Warsaw)	
<i>Migrating ideas in the capsules of (un)memory</i>	3
VIOLETA RUSEVA	
<i>Nikolai Rainov's Bogomilski legendi: An Unrecognized Mystification</i>	22
ANGEL IGOV	
<i>Princess in the Garden: Whatever Is Shared between Dimcho Debelyanov and Ezra Pound</i>	56
DIYANA NIKOLOVA	
<i>The Paradoxes of Unattained Reception</i>	70
 Review	
MAYA GORCHEVA	
<i>Contemporary Investigation of the Soul</i>	121
SNEZHANKA RAKOVA	
<i>Literary and Historical Documents in the Monograph by Elena Azmanova-Rudarska</i>	125
 Chronicles	
EMILIA ALEXIEVA	
<i>Conference "The Dependent Man. Factors of Dependency"</i>	132

Гражина Шват-Гълъбова
Институт за славистика ПАН
gszwat@ispan.waw.pl

Мигриращи идеи в капсулите на (без)паметта¹

Grażyna Szwat-Gyłybowa
Instytut Slawistyki PAN
gszwat@ispan.waw.pl

Migrating ideas in the capsules of (un)memory

Summary

This article is dedicated to the problems in the research on the processes of creating local ideas for the so-called cultural universals of modernity from the point of view of the history of ideas. The author focuses her attention on the Project entitled *Migrating Ideas in the Slavic Balkans. XVIII-XX century* (OPUS 2014/13/B/HS2/01057) which was implemented in the period 2015-2018 in the Polish Academy of Sciences; she presents its formulations and reveals its obscure connections with the Polish (Warsaw) tradition of the history of ideas, analyzes the risks posed by the methodological ‘uncertainty’ of the study arising from an inter(trans)-disciplinary approach.

Keywords: history of ideas; southern Slavic cultures; Balkans; modernization; cultural adaptation

¹ The article is an attempt to summarize the work on the research project entitled *Migrating Ideas in the Slavic Balkans (XVIII-XX c.)* implemented in the period 2015-2018 and supported by a grant from the National Science Center in Poland (decision No. 2014/13 / B / HS2 / 01057), and was written after the project was completed.

Интересът към проблематиката на създаването на местни представи за т.нар. културни универсалии на модерността принадлежи към стандартите на съвременната хуманитаристика. Въпреки че в тази област на научните изследвания е постигнато много, ние все още наблюдаваме повишаване на знанието, то обикновено се съхранява в библиотеците и съвременните трезори на паметта, чакайки своя *kairos* (без прекалена надежда от страна на авторите). Изглежда, че в условията на култура на излишеството това знание бива асимилирано от обществото в малка степен. Потенциалните потребители на хуманитарни научни трудове всеки ден са подложени на въздействието на „логорея на словесните образи“ (Burszta 2015: 23), натиска на излишеството от твърде често противоречива информация. Когато хаосът на входящите данни е съпроводен с историческа и културна амнезия на потребителите, тогава се създава опасна ситуация. Но не бихме могли да я назовем когнитивен дисонанс, защото той се опира на рационалност и изисква преодоляване чрез интелектуални усилия. По-скоро това е едно съчетание на емоционалната реакция с евристично съкращаване, зад което се крие безсилието на човешкия ум, осъден на собствените си ограничения (Harari 2018: 281-282).

„Логорея на словесните образи“ е странно явление, при което реалностите на всекидневния живот се преплитат в кълбо от значения с понятия с неясна семантика, с неточни категории, с лексеми, отнасящи се до идеи, които са сенки на самите себе си. Това прави хората податливи на манипулация, чийто особено ефективен, но не и единствен инструмент днес е Интернет, който обвива своите потребители в информационни капсули, постоянно потвърждаващи „правилността на техните виждания за всичко“. Мисленето им след това закосменява, те абсорбират мисловни клишета, баналности, създадени единствено за да могат, в рамките на дадено съзвездие от възприятия, да се чувстват като у дома си и в същото време да поддържат илюзията за интелектуална дейност и сигурност в собствената си „правова“. В известна степен основата на подобни явления обяснява Зигмунт Бауман още през 60-те години на XX век в книгата *Szkice z teorii kultury*, здраво ситуирана в тогавашния политически и интелектуален контекст на Полската народна република, смятана за загубена или унищожена по време на аниеврейската капания на тогавашния първи секретар на

Полската обединена работническа партия Владислав Гомулка, но намерена след половин век и публикувана в Полша през 2017-та година. По новаторски за онези времена начин той обръща внимание на човешката нужда да класифицира данните, произтичаща от страха от хаоса и насочена към емоционалното и психическото му преодоляване (Bauman 2017). В ситуация на радикална несигурност подобна редукция на неозначеността на света често се извършва с цената на една епистемологична грешка.

През последните години значителна популярност сред все още четящите почитатели на хуманитарните науки добиха книгите на израелския историк Ювал Ноа Харари. Макар напразно да бихме търсили препратки към постиженията на т.нар. Варшавска школа на историците на идеите (Sitek 2000; Mencwel 2012) (в резултат на антисемитска и политическа кампания много нейни представители напускат Полша през 1968 г. и работят на Запад), произведенията му съответстват на посланието на тези – понякога по-стари дори с няколко десетилетия – творби. Общият тон дава на такива автори като Лешек Колаковски, Йежи Шацки, Бронислав Бачко, Анджей Валицки, Кшищоф Помян, Барбара Скарга, Йежи Едлицки, както и (макар в различен обхват) Зигмунт Бауман един вид „антропологично въображение“², поради което подходът към изследователския материал, какъвто е човешката мисъл, обществено важна идея, има до голяма степен егалитарен характер при тях, а това позволява на изследователите да гледат на всичко, което помисли човек, без да абсолютизират отличителните различия, произтичащи от рационализма. Ще се позова тук само на една книга. *Hiob, mój przyjaciel. Obietnice szczęścia i nieuchronność zła* (2002, фр. изд. *Job, mon ami. Promesses du bonheur et fatalité du mal*, 1997) на Бронислав Бачко, в която той разкрива изненадващо „последователно несъответствие“ на пълното с дисонанси мислене на хората от епохата на Просвещението, произтичащото от човешката природа оплитане в предразсъдъци, които търсят рационални корени за себе си. Харари отива по-далеч. В своята пророческа книга *Homo Deus. A Brief History of Tomorrow* (2015) от перспективата на *longue durée* анализира трансгресиите на хората от Запада, за да покаже специфично разбираната „случайна необходимост“ от техните решения, които нямат рационално основание, но въпреки това насочват промените в такава посока, която създава впечатление, че се основава на ра-

² Заимствам термина от (Mencwel 2006).

ционални предпоставки. Харари излага последствията от различията между трите въображаеми реда, единият от които - интересубективният - е, според изследователя, идентифициран от хората като обективен (Harari 2018: 184-186). В същото време именно на интересубективно ниво се стига до взаимно потвърждаване на вярванията, по правило основани на фикции, които, въпреки съмнителния си от гледна точка на рационалността статус, дават на света смисъл и се превръщат в разказ, който често е актуален за дълго време и на голяма територия. По специален начин това се отнася до въздействието на идеите като готови подръчни категории, които спомагат процеса на придаване на значение на света. Например, според Харари, модерността е време, когато хората се отказват да вярват в метафизичния смисъл на света в полза на властта над него и чрез идеята за хуманизъм измислят ново „революционно“ послание, което да удостовери – с времето – тази власт (Harari 2018: 280).

Изследванията на историята на идеите имат много противници. Както е известно, един от тях е Мишел Фуко, който систематично се разграничава от тази област на научните изследвания. В своята книга *L'archéologie du savoir* (1969) той дава простираща се на няколко страници дефиниция на историята на идеите, която си струва да се цитира. Фуко пише: „В промеждутъка между големите дискурсивни построения тя (историята на идеите – ГШГ) открива ронливата почва, на която те се опират. Тя е дисциплината на неутвърдените езици, на неоформените произведения, на несвързаните теми. Анализ повече на мненията, отколкото на знанието, повече на заблуждението, отколкото на истината, не на формите на мислене, а на типове-те мисловност.“ (Фуко 1996: 157). Неутвърдени езици, неоформени произведения, несвързани теми... Това е репертоарът от източници, към които прибягват изследователите, отклоняващи се от примерните реконструкции на елементарните идеи (така, както създателят на дисциплината Артър О. Лавджой ги тълкува в *The Great Chain of Being* от 1936³ г.) и се опитват да уловят семантиката на идеята не в системното мислене на отделни индивиди или групи философи, а в ин-

³ В Полша историята на идеите на Лавджой е представена най-пълно в изследването *Dzieje sześciu pojęć* (1975) на Владислав Татаркевич; първоначално отделни глави са публикувани като статии в известния сборник *Dictionary of the History of Ideas*. Понятията, на които се позовава Татаркевич, са „изкуство“, „красота“, „форма“, „творчество“, „възпроизвеждане“ и „естетически опит“ - основни категории в историята и модерността на западната мисъл.

терсубективните въображения на големи човешки общности. Такива изследователи са в ситуация на познавателен дискомфорт, който има повече от един източник. Той може да бъде познавателен дисонанс, породен от заплетената неозначеност на „слабия“ свят. Румънският философ Константин Нойка, който превръща крехкия и дефектен бит в изходната точка за своите размишления, твърди, че в света с отслабена онтология (така той разбира румънската култура, моделирана от езика) „понятията или значенията не са понятия или значения на нещата (*al lucrului*), нито наложени им отвън категории (*despre lucru*), а са заседнали в самите неща (*în lucru*), мисълта пък слиза до нещата, придвижва се към тях (*către lucru*)“ (Zawadzki 2009: 31). Нойка прави опит да развие онези области на мисленето, които търсят път към желаната, но никога неосъществена синергия между думата и това, за което следва да се отнася. Разбираната по този начин „неозначеност на слабия свят“, в който никое явление не е това, което думите му придават, изглежда присъща не само на румънската култура; в известен смисъл това е специфика на всяка гранична област, намираща се в ситуация на никога неспиращи трансгресии. Когато на такъв свят се придават външни категории на описанието, се образува комуникационно пространство, в което над всичко властва най-вече ненадеждна метонимия.

Много години преди това Йежи Шацки посочва друг вид дискомфорт. Във все още вдъхновяващия си сборник от студии *Dylematy historiografii idei oraz inne szkice i studia* (1991) изследователят твърди, че историкът на идеите се занимава едновременно с история и с митология; предоставяйки знания за минали интелектуални събития, създава нови условия за по-нататъшно участие в тях (Szacki 1991: 11-20). Усилията на учените да се справят с познавателните дисонанси, произтичащи от конфронтацията между научните стереотипи и новия прочит на източниците, водят до значителна корекция на статуса на изследванията, освобождаването им от натиска на наложената в предишни епохи историческа политика и отварянето на нови перспективи за по-нататъшно изследване на историята на модернизацията. Но в същото време това поставя изследователите в двусмислени ситуации, в които от така наречения „обратен ефект“ (когато социалният резултат от изследването се оказва отрицание на очаквания), може да произтече за тях особен вид дискомфорт (Boudon 2008).

Въпреки заплахите и острите спорове между историците на идеите (особено между контекстуалистите и презентистите) и така да се

каже основополагащия в случая на тази научна специализация риск, тя носи и едно обещание, добре изразено с думите на Роджър Хаушер – автор на въведението към труда на Айзая Бърлин *Against the Current. Essays in the History of Ideas* (1981): „Благодарение на най-големите си постижения историята на идеите може да направи за културата това, което психоанализата привидно може да направи за индивида: да анализира и разкрие произхода и природата, макар и не мотивацията и скритите причини за поведението, а често латентните, дълбоко вкоренени творчески идеи, понятия и категории – някои от тях са по-преходни и податливи на исторически промени, отколкото е изглеждало възможно преди втората половина на XVIII век – с чиято помощ организираме и интерпретираме значителна част от нашия опит, преди всичко в присъщи на човека области като морал, естетика и политика. По този начин историята на идеите може да разшири както самопознанието ни, така и усещането ни за обхвата на творческата ни свобода“ (по Szacki 1991: 123; Hausheer 1981: XVIII). Все още запазило своята актуалност, насърчението на сър Айзая Бърлин за изследователска систематичност в областта на самопознанието, за отваряне към антропологична чувствителност, за изследване на това, което е неясно: индивидуалната мисъл, понякога затворена в текста на автора, а друг път проникваща в колективното съзнание, резонираща в обществото, подхранва слоеве на въображението, включително на конфликтогенното антиномично въображение (Skinner 2014):

(...) единственият начин за постигане на някаква степен на самопознание е системно да изследваме нашите стъпки, исторически, психологически и преди всичко антропологически (по Szacki 1991: 131, Berlin 1981: 110).

Въпреки че изборът на историята на идеите обрича изследователя на методологическа несигурност, на меандрите, към които го водят носещите изненади извори, обещанието за макар и малко по-добро разбиране на миналото е достатъчен аргумент за поемане на такъв риск.

Славистичен проект „Мигриращи идеи на славянските Балкани. XVIII-XXI“

Началото на целенасочената работа по проекта, който е предмет на внимание в тази статия, по една случайност съвпадна с публикуването в Полша на книгата на Мике Бал *Travelling concepts in the humanities. A rough guide* (2002, пол. изд. *Wędrujące pojęcia w naukach humanistycznych. Krótka przewodnik*, 2012). През същата година в Института за славистика ПАН се проведе международна научна конференция на тема „Мигриращи идеи в южното и западното славянство. Начало и край на времето“; в последствие нейните участници изпратиха статии за тематичния 14-ти брой на списание *Slavia Meridionalis* (2014). Понятието „мигриращи“ не се появява в заглавието на обсъждания тук изследователски проект под влиянието на историчката на изкуството Мике Бал, но представлява концептуално продължение на дългогодишния мултидисциплинарен проект „Идентифициране, стереотипи и митове в полската и българската култура в условията на мултикултурализъм“, реализиран в периода 2000-2011 г. от изследователи от Института за славистика към Полската академия на науките и Института за фолклор при БАН. Този проект, ориентиран към размисъл върху неизбежността на културните потоци, предизвика много изследователски въпроси, включително за значението на местните адаптации на понятия, идеи, стереотипи, митове пренесени отвъд собствената култура (*Slavia Meridionalis* 2007).

Изготвеното от екип учени от полски и чуждестранни академични центрове заявление за проект, озаглавен „Мигриращи идеи на славянските Балкани. XVIII–XX век“ получи одобрение от Националния научен център и бе финансиран през 2015-2018 г. (OPUS 2014/13/B/HS2/01057). Основното звено от изследователи включва: Гражина Шват-Гълъбова (управител на проекта), Дорота Гил и Лех Мьодински (главни изпълнители), Анна Богуска, Евелина Джевиецка, Агата Явошек, Целина Юда, Дамян Кубик, Ясмина Шулер-Галос, Катажина Судник и Ева Врублевска-Трохимюк (изпълнители). Като съавтори ни сътрудниха: Нина Димитрова, Ида Чиешинска, Марта Цмиел-Бажант и Паулина Доминик, Агнешка Айшен Каим, Александра Сфинил, Михаил Д. Конарис, Никетас Синьосоглу, Икарос Мантувалос, Ксения Марину, Димитриос Стаматупулос, Леонидас Каливертакис, Пшемислав Кордос, Конрад Кучара и Катрин Брежиани.

Този проект възникна в резултат на убеждението, че така наречените малки култури, изследвани чрез сравнителен подход, имат да кажат на света на хуманитаристиката (и като цяло на хората, които „търсят смисъл“) нещо важно, което убягва на „традиционните йерархии на значението в създаването на знание“, както пише Сюзън Бък-Морс в книгата си *Hegel, Haiti i historia uniwersalna* (Buck-Morss 2014: 22). Йерархиите, за които говори Бък-Морс, са черпели и черпят престижа си от академичното логовище на понятията, помпозните философски системи и мисловни категории (за които Пиер Бурдийо също пише в своето велико произведение *La distinction: critique sociale du jugement*, 1979). Като призовава учените да променят начина на мислене за миналото, американската изследователка реконструира обусловеността на забележимата в произведенията на Хегел липса на препратки към Хаитянската революция. Това се превръща в отправна точка за размисъл върху процесите на формиране на западния наратив за модерността, основаващ се не само на идеите и „възвишените“ събития, произлизащи от хуманизма, но и на премълчаванията и интелектуалното насилие от страна на изчисляващите своите печалби и загуби, а едновременно оставащи в ръцете на случайността (макар и същевременно ползващи се с авторитет) интерпретиращи субекти.

Не става въпрос за това, че има много истини или че истината е огромна сбирка от колективни идентичности и фрагментирани перспективи. Истината е индивидуална, но е резултат от глобалния процес на постоянно проучване, защото се гради върху несигурната почва на настоящето. Историята се изплъзва и се отправя към места, за които ние хората дори не сме сънували. Имам предвид политиката на неутралност на научните изследвания, но не и на безпристрастност. Не ме интересуват решения като „истината е по средата“; по-скоро предлагам да се възприеме позиция на радикална неутралност, която подчертава порестостта на пространството между враждебните страни – пространство, което без съмнение е оспорвано и несигурно, но достатъчно свободно, за да се вижда идеята за човечеството на хоризонта (Buck-Morss 2014: 167).

В книгата си Бък-Морс насърчава в историческите изследвания да се изостави местната перспектива в полза на универсалната, като в същото време се вписва в утопичните представи за науката като пространство за даване на глас на „човечеството“:

Универсалната история се занимава с два вида освобождаване: на историческите явления и на собственото ни въображение. Освобождавайки миналото, ние освобождаваме самите себе си. Стените на нашето въображение трябва да бъдат

раззидани, тухла по тухла, а ние трябва да подрежем нашите културни корени, определящи значението на миналото по начин, който ни прави роби на настоящето. Ние съществуваме отвъд културните граници, така охотно зачитавани от политиките. Борбата за освобождаване на фактите от диктата на колективните повествования, в които те са силно вградени, се състои в разкриването и разширяването на порестостта на глобалната социална сфера, където индивидуалният опит не е толкова хибриден, колкото просто човешки (Buck-Morss 2014: 166).

Обсъжданият тук проект възникна от необходимостта да се окаже отпор на явните и скрити процеси за създаване на знание. Но в не по-малка степен изследователите искаха да покажат крехкостта, случайността и в същото време реалната способност за въздействие на фикцията, с които си служат хората, за да придадат смисъл на своя свят. Приели сме да наричаме тези фикции, подсилвани в междуличностното пространство, със старомодния термин „идеи“, а обект на внимание са двадесет и седем своеволно избрани категории от философски, социален и политически характер: аграризъм, анархизъм, еволюция, хуманизъм, история, капитализъм, клерикализация, веризповедания, консерватизъм, образование, култура, либерализъм, нация, модерност, родина, просвета, просвещение, политика, напредък, рационализъм, реформация, религия, революция, секуларизация, социализъм, традиция, универсализъм. Съзнавахме, че самият подбор може да предизвика спорове, но на този етап бе необходимо да се откажем от проучването на историята на много други изключително важни идеи, добре документирани в изследваните босненски, български, хърватски, черногорски, македонски, сръбски и словенски източници. Проектът нямаше холистичен, а пилотен характер, ръководеше се от логиката на субсидията (и следователно трябваше да бъде изпълнен в рамките на три години) и беше един вид предварително научно изследване, което – надявам се – ще вдъхне смелост на самите нас, а може и на други изследователи, да продължим системната си работа над тази проблематика. Достъпната и сбита форма на представяне на огромен изследователски материал напомня за енциклопедични записи, но (за разлика от тях) служи за разпространението не на установени знания, а на знания, които често са неизвестни или слабо познати. В резултат на субсидията бяха разработени 10 тома термини на лексикона на мигриращите идеи на славянските Балкани (*Leksykonu idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach*), издавани последователно в рамките на поредицата на Славистичния издателски център (SOW) „*Idee wędrowne na słowiańskich Bałkanach*”. През

2018 г. се появиха онлайн версиите на том 1 (включващ термините: просвещение, религия, рационализъм, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/588>) и том 2 (история, еволюция, революция, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/1066>). Останалите 8 тома ще бъдат публикувани в периода 2019-2020 г. в следното оформление: том 3: „Консерватизъм. Либерализмът. Нация“ (том 3), „Модерност. Секуларизация. Прогрес (том 4), „Култура. Образование. Хуманизъм.“ (том 5), „Просвета. Традиция. Универсализъм“ (том 6), „Клерикализация. Вероизповедания. Реформация“ (том 7), „Капитализъм. Родина. Политика“ (том 8), „Аграризъм. Анархизмът. Социализъм“ (том 9), „Подчинени термини“ (около 100 позиции с емичен характер, генерирани въз основа на анализ на честотата на споменаването им в отделните местни култури в контекста на изследваните идеи; том 10). Освен термините, отнасящи се за южното славянство, към всеки един от томовете има отделно приложение, озаглавено *Anamneza*, което съдържа кратки публикации, отнасящи се до общоизвестни знания за конкретни идеи на Запад, но също така (в тесен обхват) в Русия, Гърция и Турция (и нейния предшественик – Османската империя). Включените в лексикона термини са свързани помежду си чрез система от препратки, която позволява да се улови процесът на пренасяне на идеята за европейска модерност в южнославянските култури и да се разкрие явлението хибридизацията на идеите, пренасяни тук от външни центрове и модифицирани под влияние на местните (етнически, политически, конфесионални и езикови) условия, което позволява верифицирането на много научни хипотези, включително тези, които говорят за привидно еднозначните връзки на цивилизационното развитие с конфесионалните традиции на славянския юг на Европа.

Както показва историята на хуманитаристиката, треската да се каталогизират избрани културни факти/артефакти обикновено се появява в отговор на явен процес на изчезване на определени обекти или явления, считани за важни, тяхното отслабване, девалвация, което е съпроводено от аксиологично и емоционално объркване на потенциалните потребители (Есо 2009). Каталогизирането често предоставя изтънчено удоволствие на ценителите, заслужили – поради собствена си отличимост – статута на символични „притежатели“ на обекти, които според тях си струва да бъдат описани. Изглежда, че в известна степен меланхолията, характерна за онези, които не могат да се справят със загубата (Bieńczyk 1998), съпътстваше изпълнителите на

задачите в рамките на проекта. С принадлежащата към танатичния ред меланхолия резонира мисълта за изчезването на социалната памет за генеалогията на най-елементарните мисловни категории, които съвременният човек все още използва, пренебрегвайки тяхната историчност. Наред с други неща, предвид тази криза, изследователите имаха за цел най-напред да генерират на базата на източници, а след това да организират знанията, без които идващите едно след друго поколения няма да могат да разберат самите себе си.

Ето защо работата ни беше наполовина музейна и ни даде възможност да съберем и анализираме огромно количеството некаталогизирани по-рано знания за историята на идеите в региона на южното славянство. Както знаем, относителната езикова и териториална близост на изследваните от нас седем култури върви ръка за ръка с огромно историческо-културни, религиозни и социални различия, което прави този сравнително малък регион, на който са се сблъсквали влиянията и интересите на няколко цивилизационни кръга, интересен обект на изследване. Като източници са използвани различен вид текстове, разбирани като исторически свидетелства, включително антологии, училищни учебници, списания, календари, ръководства, програми на политически партии, научни дисертации, художествена литература, театрални представления, паметници, филми, произведения на изкуството и др. Интересуваха ни източниците на идеите, ролята на посредническите центрове, маршрутите на пренос, приноса на местните и чуждестранни меркурианци и т.н. Изборът ни на източници беше еkleктичен, но и демократичен. В еднаква степен се интересувахме от това, което е обект на размисъл в уюта на университетските кабинети, както и от това, което функционира в обществото като *loci communes*. Източниците са анализирани на семантично и на прагматичното ниво. Акцентът бе поставен върху диахронията, като, следвайки в някои отношения стъпките на Райнхарт Козелек (Koselleck 2009), за „преломно време“ избрахме края на XVIII век, с пълно съзнание за местните различия и специфичното „разслояване на историческото време“, неговите премествания в културите, които ни интересуват. В много случаи реконструкциите на процеса на конструиране на значенията на определени категории са доведени до наши дни. Зад синтетичните обяснения, представени в текстовете, се крият предвабително старателно изготвени, понякога дори педантични анализи. Използвайки еkleктична (интер-, трансдисциплинарна) процедура за изследване, изпълнителите на проекта се учиха на смирение към

събрания материал и възпираха собствения си конструктивистки подтици. В същото време споменатата тук необходимост от синтетичен изказ (поради приетия обем термини – около 18 000 знака) ги принуди към строг, но и внимателен подбор на материалите, а често и към типологически опростявания. Бъдещите оценители със сигурност ще забележат това и ще го подложат на необходимата критика.

Работейки над качествено разнородни изходни текстове и социалната им рецепция, понякога поради обективни причини изследователите трябваше да спрат по-нататъшното проучване и да се задоволят с трохите информация за маршрутите на пренос на идеите, образите на меркурианците (напр. относно степента на тяхната ангажираност в масонското движение или шпионажа), или елемента на случайност. При това те запазиха (и нека това да прозвучи като самооправдание) осъзнаването на собственото си „браконьерство“, което е резултат от характерното за трансдисциплинарността придвижване в процепите между различните изследователски подходи като историята на идеите, понятията, колективните представи, културата, интелигентността, институциите, културната антропология, философията, политическата теология и др. При това те решиха да не изследват тясно разбиращата история на понятията. Методът на Райнхарт Козелек и неговата школа за историческа семантика се стори най-подходяща на авторите по отношение на категориите, които културната антропология нарича „емични“⁴. Те имаха задачата да изследват категории, стремящи се да бъдат универсални, но приспособени като „чужди“, а в историческата конкретност те често носят със себе си символично насилие.

Както изглежда, съставната черта на модернизиралите се т. нар. малки народи на Европа (Hroch 2003) е преживяването на криза, съпътстваща я ентропия, физическо и/или символично насилие, което дори приема формата на самонараняване. В епоха, в която хората чувстват, че времето се ускорява и със смесени емоции очакват „новото“ (а дали и „по-доброто“?), това означава почти всяко поколение да преживее травмата от разпадането на трайния образ на света, а оттам и липсата на напълно адекватен език, който би могъл да го изрази. Тогава се ражда необходимостта от интерпретативни заимствания, мисле-

⁴ По отношение на българския материал, реконструкцията на процеса на подбор на тези емични понятия, принадлежащи към т.нар Голям разказ, бе осъществена от Албена Хранова в нейния значителен двутомник Историография и литература. За социалното конструиране на исторически понятия в Големи разкази в българската култура XIX-XX век (2011).

не чрез аналогии, метафоризация на речта. В същото време, породеното от логиката на народообразуващите процеси затваряне в рамките на собствения им език, все по-усилено през XIX век, смалява кръга на меркурианците до доста хетерогенна група от хора с подходящите езикови различия. Идеите на модерността, филтрирани през умовете на посредници с разнообразни интелектуални наклонности, политически намерения и понякога порочни лични цели⁵, са създавали сред южнославянските култури съзвездия (светски и полурелигиозни) от представи, които моделират хоризонта на индивидуалните и колективни очаквания. В очите на народите/нациите, населяващи територията на Босна, България, Черна гора, Македония, Сърбия, Хърватия и Словения, стимулът за модернизация вещае промени, водещи до многоизмерни и широкомащабни трансгресии. Особено в османския свят това означава допълнителни предизвикателства; появата на нови нации, обособяването им като независими, създаването на национални държави там е придружавано от промяната на цивилизационния модел към европейски. Напиращите от различни страни идеи за модернизация достигат областите, обект на нашия интерес, директно от водещите културни, академични, търговски, военни, професионални и социални центрове (включително масонски и парамасонски) във Франция, Англия, Германия, Австро-Унгария, Русия, Америка, но и от перифериите, където по правило се намират така наречените отечества на малките народи (Hroch 2003), търсещи място за себе си на променящата се политическа карта на света. Техните дейци използват навлизащите в социалните кръгове, вдъхновени от чужбина представи за бъдещия ред, а утопичното мислене се среща с историософичното, често свързано със зараждащите се идеологии. Не без значение за протичащите процеси е фактът, че политическите играчи, заинтересувани от посоката на развитие на Балканския полуостров, са много повече, отколкото биха могли да произтекат от местното разделение на сферите на влияние, предположимо от политическите карти. Културните и ментални влияния се преплитат с политически интриги, избухват въстания, войни, строят се училища и театри, разстрелвани са поети, започват се бизнес начинания, американските кораби на

⁵ Впечатляващ пример за това може да бъде например фигурата на британско-ливанския пътешественик Фредерик Милинген (известен още като Осман Сейфи Бей), който, научавайки се да живее за сметка на силните на деня, в определен етап от подозрителната си кариера пътува на Балканите, пренасяйки там антисемитизма от Русия (Мирчева, Тодорова 2012: 411–446).

търговците на опиум проправят пътя на протестантските мисионери в османския свят, плановите на руските анархисти подтикват младите хора към екзалтирани действия, идеите на италианските карбонари достигат до колибите на балканските овчари... Хартията е използвана за увековечаване на човешките мисли, банални и изискани, мъдри и глупави, благоразумни и безразсъдни; квазинародният фабулат и меморат⁶, както и академичните разсъждения на интелектуалците стават материал за често срещана хетерогенност. „Високото“ и „ниското“ заедно създават сферата на мигновените значения, които позволяват на обществата да просъществуват като местни общности на съдбата. Въпреки това динамиката на промените предизвиква много страхове, а сложността им изглежда невъзможна за разбиране. Дори от умовете на великите мислители на епохата. Това води до приблизителни класификации, построени *per analogiam*, което иначе в областта на езикознанието добре описват когнитивистите. В резултат на това в този свят се наблюдава „консерватизъм“ без консерватизъм, „революция“ без революция, „фашизъм“ без фашизъм, „социализъм“ без социализъм, „либерализъм“ без либерализъм, „прогрес“, разбран като „догонване“ и т.н. Въпреки това тези категории в социалната практика са запазили и пазят действителен или привиден организиращ потенциал, който е причина да възникне илюзията за разбирането като пространство за интерсубективна комуникация, предшестващо действието на преговаряне за смисъла.

Вместо обобщение

Анализът на документираната в текстовете култура – както се оказва – на криволическата историческа семантика на избрани идеи (или, както би предпочел да каже Ападурай, „образи“ - Ападурай 2006: 54-72), навлизащи от края на XVIII век на Балканския полуостров от много външни центрове, ни позволи да обърнем внимание на различните форми и аспекти на прагматизма на обществените дейци на всяка от последващите епохи. Често този ситуационен рационализъм и утилитаризъм се свързва с отчаяните усилия на интелигенцията да изведе своя свят до главния надлокален поток от събития, открития, обсъждане на мирогледи, промени. Понякога те придобиват интелектуално изтънчена форма, но остават в рамките на мисловните катего-

⁶ За начините на използване на тези форми виж: (Kajfosz 2012).

рии, предлагани от конкретния вариант на развитието на човешката мисъл. В резултат възниква калейдоскопични образ на идеи, затворени в специфични „семантични капсули“. Ще дам само няколко примера.

И така, по отношение на Хърватия, авторката на статията „Прогрес“ обобщава: „Ако авторите през XVIII и XIX век, мислейки за прогреса, подчертават научното, културното, духовното и общото социално развитие, то по-късните се занимават предимно с напредъка, свързан с модернизацията, индустриализацията и технологизацията. Би могло да се каже, че хърватите изхождат от германския модел на разбиране на понятието – прогресът, отъждествен с духовното развитие на индивида и нацията – който им е по-близък географски и по-лесен за възприемане в геополитическата им ситуация по това време (зависимост от външни центрове на управление и финансиране, което възпрепятства например икономическата модернизация), а през XX век те променят този модел (може би под влиянието на глобализацията на разговорната семантика на понятието) на английски, в който развитието е от материален характер. Ефект от тези изместващи се значения е и промяната в дефиницията на постулираното благоденствие/щастие, което, излизайки извън сферата на волята и реализирайки се в областта на урбанизацията, индустриализацията или технологизацията, става по-трудно за постигане.“ (Boguska 2019). На босненска територия анализът на такива произведения като *Historija bošnjačke duhovnosti* (2004) на Мухамед Филипович, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana* (1974) на Мухамед Хаджияхич, *Bošnjačka politika XX stoljeća* (1998) на Шачир Филандра, водят авторката до заключението, че „в дискурса за национална идентичност на босненските мюсюлмани категорията на прогреса се използва за изобразяване на тяхното „духовно“ развитие: от средновековните „добри бошняци“ (Dobri Bošnjani), които са били богомили и/или последователи на Босненската църква, през ислямизирани поданици на султана в османския период, след това пробуждащи националното си съзнание на мюсюлмани в австро-унгарския период, към еманципиращи се в политически и национален план от началото на 60-те и 70-те години на XX-ти век мюсюлмани в етнически смисъл, до съвременните босненци, които изграждат своята идентичност въз основа на опита от войната и принадлежността към ислямския свят” (Jawoszek 2019).

Българският материал дава доказателства за специфичен за българ-

рите прагматизъм, който е водил до решения, днес оценявани от изследователите като двусмислени. Например, Александър Кьосев през 90-те години на XX век си служи с (в следствие отхвърлена от него) метафората за „самоколонизация“, която предполага самоунищожително насилие спрямо собствената култура и авто-конструктивно усилие да се адаптира към нова, чужда парадигма (Кьосев 1998, 2000). Съзнавайки недостатъците на тази метафора и търсейки генеалогията на модерността, Кьосев я пресъздава като структура, която е комбинация от постоянно взаимодействащи си „нарцистични“ (централни) и „травматични“ (периферни) култури, свързани от момента на възникването, съвместното съществуване и взаимодействието помежду им, но разделени от всичко, което има връзка с начина на преживяване на света. На свой ред македонският консервативен философ Бронислав Сарканяц използва по отношение на родната култура категорията „катахреза“, за да опише съзнателната стратегия на македонците да преговарят позицията си; те вербално заявяват приспособяването си към Запада, но запазват пълния си суверенитет в сферата на ценностите (Сарканяц 2009). Това би било случай на скрито насилие на слабите спрямо т.нар. доминираща култура. Тези похвати, без съмнение спорни, наметано разкриват все още неугасналата вътрешно-културна необходимост да позиционират сами себе си в условията на нескончаема цивилизационна трансгресия.

Резултатите от изследването поставят под въпрос стереотипа на западноевропейската култура като единствен източник на понятието за модерност, в този контекст те издигат ролята на периферните култури и местния межкултурен обмен. Показват, че процесите на адаптиране/модифициране на идеите навсякъде протичат почти едновременно, понякога според логиката, наложена от историческия и културния контекст, а друг път изолирано от този контекст. Текстовете, създадени в рамките на проекта, като резултат от изследването на търсещата нов прочит рецепция на идеите на модерността, възможно е да обогатят потока на разсъжденията над модерността и постмодерността като сфера на апориите, произтичащи от вътрешно противоречиви усилия за едновременно обединяване и „екзотизация“ на културите.

Превод от полски: **Марина Симеонова Огнянова**
marina.ognyanova @gmail.com

Цитирана литература

- Ападурай, Арджун 2006. Свободната модерност. Културни измерения на глобализацията, прев. М. Димитрова, Г. Христов, София: ЛИК. [Apaduray, Ardzhun 2006. Svobodnata modernost. Kulturni izmereniya na globalizatsiyata, prev. M. Dimitrova, G. Hristov, Sofiya: LIK.]
- Козелек, Райнхарт 2002. Пластовете на времето: Изследвания по теория на историята, прев. Х. Тодоров, София: Дом на науките за човека и обществото. [Kozelek, Raynhart 2002. Plastovete na vremeto: Izsledvaniya po teoriya na istoriyata, prev. H. Todorov, Sofiya: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto.]
- Кьосев, Александър 1998. *Списъци на отсъствието*, в: *Българския канон. Кризата на литературното наследство*, ред. А. Кьосев, София: Нов български университет, с. 5–49. [Kiossev, Alexander. Spisaci na otsastvieto, w: Balgarsiya kanon, red. A. Kiossev, Sofiya: Nov balgarski universitet, 1998.]
- Мирчева, Кета; Тодорова, Олга 2012. Неизвестни страници от биографията на един международен авантюрист през третата четвърт на XIX век: Балкански визии и български контакти на Фр. Милинген (Осман бей) до 1878 година, В: *Българското възрожденско общество. Проблеми, борби и постижения*, съст. П. Божинов, А. Кирилова, София: АИ Проф. Марин Дрино, с. 411–446.
- [Mircheva, Keta, Todorova, Olga. Neizvestni stranici ot biografijata na edin mezhdunaroden avantiurist prez tretata chetvart na XIX vek: Balkanski wiziji balgarski kontakti na Fr. Milingen (Osman bey) do 1878 godina, W: Balgarskoto wazrozhdensko obshtestvo. Problemi, borbi i postizheniya, sast. P. Bozhinov, A. Kirilova, Sofiya; AI „Prof. Marin Drinov”, 2012.]
- Рикьор, Пол 2006. Паметта, историята, забравата, прев. Т. Минева, София: Сонм. [Rikyor, Pol 2006. Pаметта, istoriyata, zabravata, prev. T. Mineva, Sofiya: Sonm.]
- Саркањац, Бранислав 2009. По свое – македонски катахрезис или како да се зборува за Македонија, Скопје: Макавеј. [Sarkanjac, Branislav, Po svoje – makedonski katahrezis ili kako da se zboruva za Makedonija, Skopje: Makavej, 2009.]
- Фуко, Мишел 1996. Археология на знанието, прев. А. Колева, София: Наука и изкуство. [Fuko, Mishel 1996. Arheologiya na znaniето, prev. A. Koleva, Sofiya: Nauka i izkustvo.]
- Хранова, Албена 2011. Историография и литература. За социалното конструиране на исторически понятия в Големи разкази в българската култура XIX-XX век, т.1-2, София: Просвета. [Hranova, Albena. Istorioграфија i literatura, T. 1-2. Sofiya: Prosveta, 2011.]
- Assmann, Aleida 2013. *Міędzy historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Assmann, Jan 2008. *Пamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Bauman, Zygmunt 2017. *Szkice z teorii kultury*, Warszawa: Scholar.
- Berlin, Isaiah 1979. *Against the Current: Essays in the History of Ideas*, London: Random House.
- Bieńczyk, Marek 1998. *Melancholia. O tych, co nigdy nie odnajdą straty*, Warszawa:

Świat Książki.

- Bloch, Marc 1962. *Pochwała historii, czyli o zawodzie historyka*, tłum. W. Jedlicka, przedm. W. Kula, Warszawa: PWN.
- Boguska, Anna 2019. Postęp (Chorwacja), (in:) *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII-XXI wiek. Tom 4. Nowoczesność. Sekularyzacja. Postęp*, red. G. Szwat-Gyłybowa we współpracy z D. Gil i L. Miodyńskim, Warszawa: SOW.
- Boudon, Raymond 2008. *Efekt odwrócenia. Niezamierzone skutki działań społecznych*, tłum. A. Karpowicz, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Bourdieu, Pierre 2005. *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądenia*, tłum. P. Biłos, Warszawa: Scholar.
- Bourdieu Pierre 2009. *Rozum praktyczny. O teorii działania*, tłum. J. Stryczyk, Kraków: WUJ.
- Buck-Morss, Susan 2014. *Hegel, Haiti i historia uniwersalna*, tłum. K. Bojarska, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Dosse, François 2003, *La marche des idées: Histoire des intellectuels – Histoire intellectuelle*, Paris: La Découverte.
- Fischer, Sibylle 2004. *Modernity Disavowed: Haiti and the Cultures of Slavery in the Age of Revolution*, Durham and London: Duke University Press.
- Foucault, Michel 1977. *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, wstęp J. Topolski, Warszawa: PIW.
- Gadamer, Hans G. 2008. *Początek filozofii*, tłum. J. Gajda-Krynicka, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Giddens, Anthony 2008. *Konsekwencje nowoczesności*, tłum. E. Klekot, Kraków: WUJ.
- Hroch, Miroslav 2003. *Małe narody Europy: perspektywa historyczna*, tłum. G. Pańko, Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Harari Yuval Noah 2018. *Homo deus, Krótka historia jutra*, tłum. M. Romanek, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Jawoszek, Agata 2019. *Postęp (Bosnia i Hercegowina)*, (in:) *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII-XXI wiek. Tom 4. Nowoczesność. Sekularyzacja. Postęp*, red. G. Szwat-Gyłybowa we współpracy z D. Gil i L. Miodyńskim, Warszawa: SOW.
- Kajfosz, Jan 2009. Elementy magii w folklorze medialnym, (in:) *Folklor w dobie Internetu*, red. G. Gańczarczyk, P. Grochowski, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 41-54.
- Kajfosz, Jan 2012. Miejsce folkloru w konstruowaniu współczesnego świata // *Kultura Popularna*, nr 3, s. 44-60.
- Kiossev, Alexander, Notes on Self-Colonizing Cultures, (in:) *After the Wall: Art and Culture in post-Communist Europe*, B. Pejic, D. Eliot (ed), Stockholm: Moderna Museet 1999: http://ica.cult.bg/images/razni/File/A_Kiossev_en.doc (seen 15.01.2017).
- Koselleck, Reinhart 2009. *Dzieje pojęć. Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego*, tłum. J. Merecki, W. Kunicki, Warszawa : Oficyna Naukowa.
- Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII-XXI wiek. Tom 1. Oświecenie. Religia. Racjonalizm*, red. G. Szwat-Gyłybowa we współpracy z D. Gil i L. Miodyńskim, Warszawa: SOW, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/588> (seen 15.06.2019)
- Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach. XVIII-XXI wiek. Tom 2.*

- Historia. Ewolucja. Rewolucja*, red. G. Szwat-Gyłybowa we współpracy z D. Gil i L. Miodyńskim, Warszawa: SOW, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/1066> (seen 15.06.2019)
- Lovejoy, Arthur O. 1999. *Wielki łańcuch bytu: studium z dziejów idei*, tłum. A. Przybyśławski, Warszawa.
- Mencwel, Andrzej 2012. Warszawska szkoła historyków idei – powstanie, przekształcenia, kontynuacje // *Przegląd Humanistyczny*, nr 3, s. 5-38.
- Mencwel, Andrzej 2006. *Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia*, Warszawa: Wydawnictwa UW.
- Noica, Constantin 2010. *Europejski model kultury*, tłum. T. Rosca, Kraków: Formicula.
- Nora, Pierre 2010. *Rethinking France: Les Lieux de mémoire, vol. 4. Histories and Memories*, Chicago: University of Chicago Press.
- Ricoeur, Paul 2006, *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. J. Margański, Kraków: Universitas.
- Said, Edward 1991. *Orientalizm*, tłum. W. Kalinowski, wstęp Z. Żygulski jun., Warszawa: PIW.
- Sitek, Ryszard 2000, *Warszawska szkoła historii idei. Między historią a teraźniejszością*, Warszawa: Scholar.
- Skinner, Quentin. Znaczenie i rozumienie w historii idei // *Refleksje*, nr 9, 2014; http://politicalphilosophy.amu.edu.pl/wp-content/uploads/q_skinner_znaczenie_i_rozumienie_w_historii_idei.pdf
- Slavia Meridionalis*, nr 14, 2014; <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sm/issue/view/24/showToc>
- Slavia Meridionalis*, nr 7, 2007.
- Szacki, Jerzy 1991. *Dylematy historiografii idei*, Warszawa: PWN.
- Taylor, Charles 2007. *A Secular Age*, Harvard: University Press.
- Zawadzki, Andrzej 2009, *Literatura a myśl słaba*, Kraków: Universitas.
- Eco Umberto, *Szaleństwo katalogowania*, tłum. Tomasz Kwiecień, Poznań: Rebis 2009.